

Richard and Ben Crampton: Atlas of Eastern Europe in the Twentieth Century. London and New York, Routledge 1996. 297 p., 306 ábra, 128 térkép

Közhelyszerűen emlegetjük, hogy a nyugat-európai közvélemény - sőt a történetírás is - alig ismeri a volt szocialista országok történetét. Ez valóban így van, de a rendszerváltás óta eltelt időben pozitív változásokat is megfigyelhetünk. A *Border and Territorial Disputes* című kötet harmadik kiadása (London, Longman Current Affairs 1992.) például az első kiadáshoz képest igen részletesen foglalkozik Közép és Kelet-Európával; s teszi mindezt nagy alapaossággal. De megemlíthetünk egy, az utóbbi időben megjelent atlaszt is: Paul Robert Magocsi *Historical Atlas of East Central Europe* című művét (Toronto, University of Toronto Press 1993.).

Ebbe a sorba illik Richard és Ben Crampton atlasza is, amely elsősorban a nagyközönség számára készült. Nem túlságosan részletező, korszakonként és országonként csoportosított, gyorsan áttekinthető, szemléletes adatokat tartalmaz. legnagyobb problémát talán a címválasztás okoz; az utóbbi években ugyanis Nyugaton is erősen terjed a Közép-Európa név használata térségünkre. Az, hogy a szerzők mégis a Kelet-Európa nevet választották, arra talán magyarázat, hogy a nagyközönség számára e terület (még) így ismert. (A továbbiakban Crampton nyomán én is a Kelet-Európa fogalmat használom, bár természetesen nem értek egyet vele.)

A „20. század” és a „Kelet-Európa” fogalmat egyaránt szubjektívnek és változóknak nevezik a szerzők. A 20. századot, amely valójában 1918-tól 1991-ig tartott, az egypártrendszerű, totalitárius jellegű állam és a tömegideológiák nagy szerepe jellemzi Kelet-Európában. Kelet-Európa térbeli kiterjedése is változik e körülbelül 70 év során: 1945 után a balti államok nem tartoznak ide, mert a Szovjetunióhoz csatolták őket, viszont az NDK kétségtelenül Kelet-Európa részévé vált, miközben Finnország, Ausztria és Görögország kívül maradt a régióban.

Az időbeli lehatárolás ellenére az atlasz hét fejezete közül három, a kötet mintegy harmada foglalkozik 1918 előtti, illetve 1991 utáni eseményekkel. Valamennyi fejezet igyekszik egységes képet nyújtani a tárgyalt területről: etnikai, vallási, gazdasági, társadalmi és politikai jellegzetességek egyaránt szerepelnek bennük, természetesen korszakonként eltérő arányban. Igen összetett a kötet módszere, amellyel e jelenségeket tárgyalja. Mivel címében is jelzi, hogy atlaszról van szó, a térképek dominálnak. Sok esetben azonban hiányoznak a térképek, máshol viszont olyanok is szerepelnek, amelyeknek információtartalma nagyon csekély; helyettük más ábrázolásmódot kellett volna választani. Térképeken kívül oszlop- és kördiagramok, grafikonok, táblázatok találhatók az atlaszban, és természetesen a térképek ábrák melletti szövegek is sok információt tartalmaznak. Néha viszont csak a térképekről és grafikonokról egyébként is leolvasható adatokat ismétlik, feleslegesen.

Az első fejezet a háború előtti évekről szól, 1900-tól kezdődően. Ebben a természetföldrajzi, etnikai, vallási sajátosságokat taglaló bevezető térképek is helyet kaptak. Kár, hogy egyes földrajzi objektumokat rossz helyen tüntetnek fel. A kis méretarány itt nem teszi lehetővé a pontos ábrázolást, de az 1900-as etnikai térképen sok helyütt inkább a mai államhatárok jelennek meg az akkori nyelvi határok helyett (például Triesztnél vagy Görög-Macedóniában stb.). Helyesen állapítják meg, hogy Kelet-Európában döntően az anyanyelvi hovatartozás határozza meg az etnikait. A bevezető térképek után a Monarchia és a cári Oroszország ábrázolása, illetve a balkáni feszültség elemzése következik. Erdély és Krakkó külön közigazgatási egység, a Székelyföld román, míg Besszarábia egésze ukrán népességű terület (egyenként hibásan) e térképeken. (Kelet-Európa nagyon bonyolult etnikai viszonyait az egész kötet kissé leegyszerűsítve mutatja be.)

A második fejezet az első világháborúval és az azt követő békerendezéssel foglalkozik. A háborús célokat igen elnagyoltan említi a kötet, a legtöbb lényeges olasz, román, bolgár és szerb törekvés hiányzik. Erdemes lett volna talán az olasz-osztrák front eseményeit is feldolgozniuk a szerzőknek, annál is inkább, mivel a többi front eseményei igen részletesen szerepelnek.

A harmadik rész a két világháború közti korszakot öleli fel. Ez az atlasz leghosszabb, legkidolgozottabb fejezete: egymaga a kötet harmadát teszi ki. Betűrendben áttekintést nyújt Kelet-Európa államairól, és minden állam esetében megvizsgálja az etnikai, politikai (párt-), földtulajdon- és gazdasági viszonyokat. E fejezetnek is van néhány bevezető térképe, amely a szövetségi rendszereket, nemzetközi konfliktusait és a merényleteket foglalja össze. Az előbbi két témakörben jócskán vannak hiányosságok és tévedések is (például Magyarország és Jugoszlávia közt nem Horvátország, hanem a Vajdaság miatt volt feszültség); a merényletek kiemelése szenzációhajászásnak tűnik. Néhány esetben egy-egy térkép, illetve szöveg között belső ellentmondás van: az egyik helyen hibásan szereplő esemény máshol pontos. Ez csökkenti a mű színvonalát, hiszen alapos ellenőrzéssel e hibák kiküszöbölhetők lettek volna. Többnyire azonban világos, jól áttekinthető adatokat tárnak elénk a szerzők. A pártrendszerek elemzésénél nem törekedtek teljességre, hanem a jobb áttekinthetőség kedvéért blokkokba (jobb, közép, bal, szélsőséges; nemzetiségi, agrár- stb.) sorolták őket. A fő tendencia az autoriter szerkezet kiépülése, amit részletesen elemez a kötet. A szerzők következetesen felhívják a figyelmet a német dominancia növekedésére, elsősorban a külkereskedelmi forgalom megoszlásában. Ennek egyik oka az Anschluss volt: 1938 után a német és osztrák irányú külkereskedelem volumene összeadódik. Törekedtek az egyes államok közti különbségek kimutatására is, ennek sikeresebb módja egy összegző táblázat közlése lenne, de ezt elmulasztották.

A negyedik, igen rövid fejezet témája a második világháború. Elemzését 1941-ben kezdik, a korábbi eseményekről elsősorban a harmadik fejezetben olvashatunk. A hadi eseményekről és a holocauról nem ártott volna több térképet közölni. Ellentmondás, hogy a Vörös Hadsereg előrenyomulását ábrázoló térképen már az 1945 utáni határok jelennek meg. Jó viszont, hogy helyet kapott a világháborús népmozgások témája, de itt is jobb lett volna a háború alatti, illetve utáni eseményeket külön térképre vinni.

A kötet közepén négy térkép mutatja Kelet-Európa államainak határait 1900-ban, 1923-ban, 1945-ben és 1994-ben.

Az ötödik fejezet a kommunista korszakot elemzi a 80-as évekig. A tárgyalt 35 évhez képest aránytalanul rövidre, mondhatni, formálisra sikerült ez a rész (mindössze 25 oldal terjedelmű). Gyakorlatilag csak néhány átfogó térkép és a négy legjelentősebb kommunizmusellenes felkelés tartozik ide (NDK 1953, Magyarország 1956, Csehszlovákia 1968 és Lengyelország 1981-82). A kommunista hatalomátvételt és a békeszerződéseket közös térképbe zsúfolták, míg az iparosítás, kollektivizálás és a négy felkelés esetében a térképek szinte feleslegesek; alig hordoznak információt.

Az ötödik fejezetből hiányzó országokéinti elemzést a hatodik rész pótolja, amely a kommunista periódus utolsó évtizedét tárgyalja. Véleményem szerint jobb lett volna, ha nem alkot külön egységet; semmi nem indokolja az 1980-as évek külön korszakba sorolását. A fejezet jellege annyiban is különleges, hogy alig tartalmaz szöveget: csak térképek, diagramok és grafikonok szerepelnek benne. Betűrendben tárgyalja a kelet-európai országok népességi, szociális, gazdasági viszonyait. Az egyes országok fejlettségi szintjét nehéz összevetni; a tematikus bontás ebből a szempontból előnyösebb lenne. Másrészt sok esetben hiányzik a viszonyítási alap (világátlag vagy egy-egy nyugati ország megfelelő adata). Több mutató időskálája eltérő ezért, így az összehasonlításokat nagyon körültekintően kell elvégezni. A fejezetnek két térképe van, amely egész Kelet-Európára vonatkozik: a környezetszennyezést és az atomerőműveket mutatják be. A szerzők szerint térségünkben

kiterjedésre és intenzitásra nézve is jóval nagyobb a környezetszennyezés mértéke, mint bárhol Nyugat-Európában.

Az utolsó rész a régió jelenlegi képét kísérel meg felrajzolni, szintén országonkénti bontásban. Részletesen elemzi az első szabad választásokat, a választójog törvényi szabályozását. A parlamentbe kerüléshez például a legtöbb országban a 4-5 százalékos küszöb elérése szükséges. Emellett a legjellemzőbb gazdasági adatok (infláció, a nemzeti jövedelem változása stb.) is szerepelnek, világosan érzékeltetve a piactudományra való áttérés nehézségeit.

Mellékletként földrajzinév-tár is szerepel a kötetben. Ez bevallottan nem is törekedik teljességre a névváltozatok terén. Sok esetben fontos névváltozatok hiányoznak, és azt sem jelölik, hogy a nevek településekre, folyókra vagy például közigazgatási egységekre vonatkoznak-e. Nem derül ki az sem, hogy melyik név ma a hivatalos (sőt, sokszor éppen ez hiányzik a felsorolásból) - a „könnyebb áttekinthetőség” kedvéért ugyanis valamennyi névváltozatnál felsorolják az összes névalakot.

A kötet belső aránytalanságai és önellentmondásai ellenére is nagy segítség lehet a szélesebb nyugat-európai közvélemény számára „kelet”-európai történeti ismereteik bővüléséhez, hiszen zömében jól áttekinthető, pontos ismeretekkel szolgál.

Bencsik Péter

Mirnics Károly: Kis Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány 1996. 175 p.

A szerzőt - akit munkásságáért Göncz Árpád köztársasági elnök a Magyar Köztársaság Érdemérem kiskeresztjével tüntetett ki - mindenekelőtt a vajdasági magyarok számának rendkívül erőteljes csökkenése foglalkoztatja. Mirnics e jelenséget a Jugoszlávián belüli társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokkal összefüggésben vizsgálja. Ily módon nemcsak a vajdasági magyarok helyzetéről nyerhetünk érzékletes képet, hanem a szerb politikai életben zajló folyamatokról is.

Az a tény ugyanis, hogy a vajdasági magyarok létszáma az 1941-ben regisztrált 456 770-ről 1991-re 339491-re csökkent (67. oldal), távolról sem csupán az úgynevezett „természetes asszimiláció” következménye. Mirnics tudomásul veszi, hogy a kisebbségek egy része a normálisan működő társadalmakban is asszimilálódik, bőven sorolja azonban azokat a példákat, amelyek arra utalnak, hogy a magyarok lélekszámának ilyen drasztikus csökkenéséhez a titói és milosevići hatalom egyes lépései vezettek. Különös figyelmet szentel annak a jelenségnek, amikor a hatalom által elvárt magatartás tanúsítása lehetővé tette a társadalmi felemelkedést, karriert, pénzt és hatalmat eredményezett, miközben e magatartás elutasítása, a saját értékrendhez, életformához való ragaszkodás megbélyegzéshez vezetett, s a megbélyegzettek előtt pedig bezárultak a társadalmi érvényesülés kapui.

Nem csupán arról van szó, hogy így büntették a nemzettudat fenntartásában lényeges szerepet játszó vallásos magatartást, hanem arról is, hogy a „szociális és társadalmi szerkezet forradalmi átalakítását a kisebbségek esetében (...) mindig összekapcsolták a beolvadás, az asszimiláció vállalásával”. Az iparfejlesztést tudatosan úgy hajtották végre, hogy a magyar kisebbséget szétszórják, s egyes társadalmi rétegeit (parasztokat, munkásokat, értelmiségieket) elszigeteljék egymástól.

A nagyrészt szórványokban élő vajdasági magyarok esetében demográfiai csökkenést okozott az is, hogy más kultúrájú, erőteljes „harcos” hagyományokkal rendelkező szerb lakosságot telepítettek közéjük, ezzel sokak elköltözését, kivándorlását idézve elő. Ezt a folyamatot erősítette a kisebbség számára kedvezőtlen iskola- és nemzetiségpolitika, majd 1987 után betetőzte a szerb nacionalizmus fékevesztett előretörése. Hogy Jugoszlávia

széthullását nagyrészt éppen ez okozza, azt a szerb nacionalisták is érzékelték, s számtalanszor kijelentették: nem engedik meg, hogy akár egyetlen szerb is nemzeti kisebbségi sorba kerüljön. Mirnics szerint ezzel azt bizonyították, hogy mennyire hazug volt az a propaganda, mely azt állította, hogy a nemzetiségi kérdést Jugoszláviában példászerűen oldották meg, hiszen a kisebbségi sorstól való félelmüket éppenséggel a saját maguk által követett gyakorlat táplálta.

A magyarok létszámának csökkenése azonban már a háború előtt is igen jelentős volt. Ennek okai között kell említeni, hogy a vegyes házasságban született gyerek rendszerint a többségi nemzet nyelvén tanul meg beszélni, nem magyar tannyelvű iskolába jár, s végül nem vallja magát magyar nemzetiségűnek. A folyamatot jól illusztrálja, hogy az 1981-es népszámláláskor 385 356-an vallották magukat magyarnak, közülük 33 625-en a szerbet jelölték meg anyanyelvükként, s 12 272 jugoszláv nemzetiségű vallotta anyanyelvének a magyart (146. oldal). A többségi nemzet minden eszközzel igyekezett megnehezíteni a magyar nyelvű oktatás gyakorlatát. Ennek következtében az 1988-90-es tanévben a magyar óvodások 30 százaléka nem járt vagy nem járhatott magyar tannyelvű óvodába, az általános iskolás magyar tanulók 20 százaléka nem tanult anyanyelvén, míg ez a szám a középiskolások esetében 34 százalékot tett ki. Az adott társadalmi viszonyoknak nyilván meghatározó szerepük van abban is, hogy az 1981-es népszámlálási adatok szerint a gyermektelen magyar házaspárok száma 39 107 volt (13. oldal).

A magyar népesség hosszabb idő óta jól nyomon követhető folyamatos csökkenését a háború rendkívül felgyorsította: 1991 és 1994 között mintegy 35-40 ezer magyar hagyta el az országot. Ez a hatalmas létszám még aggasztóbb, ha tudjuk, hogy természetesen mindenekelőtt a katonasággal fenyegetett fiatal férfiak, illetve a miloševići politikával és a háborúval egyet nem értő értelmiségiek vándoroltak ki.

Igen figyelemre méltó, hogy Mirnics Károly már 1991-ben - a szerb nacionalizmus és katonai hódítás látszólag legjelentősebb sikereinek idején - megjósolta, hogy a háborút Szerbia nem nyerheti meg. Az ugyancsak nagyszámú szerb nemzetiségű menekültről szóló híreken kívül ezt igazolta az a megfontolás is, hogy már akkor nyilvánvaló volt: a nemzetközi közösség nem hagyja jóvá Nagy-Szerbia létrehozását.

A szerző pontos képet fest a szerbiai politikai erők nemzetiségekkel kapcsolatos álláspontjáról. A Szerbiai Szocialista Párt és a nacionalista ellenzéki pártok azt állítják, hogy a magyarok számára biztosították a polgári jogokat, a törvény előtti egyenlőséget - ezzel mindent megtettek. A demokratikusnak tekinthető erők úgy vélik, hogy az emberi jogok biztosítása egy csapásra rendezi a kisebbségi jogokat is. Mirnics felhívja a figyelmet arra, hogy az alkotmányos jogok önmagukban még semmit sem jelentenek. Példaként felhossa, hogy Borisav Jović, aki 1990-ben az alkotmánytervezetből kidobatta azt a kifejezést, hogy Szerbia a szerb nép nemzetállama, és helyette azt a formulát tette bele, hogy Szerbia egyenjogú polgárok állama, 1992-ben már a szerb nemzetállam mindenek felett álló érdekeiről beszélt. De ami ennél is fontosabb: az alkotmányban foglalt jogokból a valóságban semmi sem valósult meg, sőt, a kisebbségi intézmények, létesítmények és jogrendszer leépülése éppenséggel felgyorsult.

A szerző éppen ezért úgy véli, hogy az általános emberi jogok biztosítása nem elegendő a magyarok sajátos problémáinak megoldásához, csupán azt jelentené, hogy a magyar közösség tagjai egyénileg azt csinálhatnának, amit akarnak, de a valódi cselekvéshez elengedhetetlen a kollektív kisebbségi jogok birtoklása. Mirnics ezzel összefüggésben kitér a VMDK-a belüli, valamint a VMDK és a VMSZ közötti vitákra, és amint az fent ismertetett álláspontjából kikövetkeztethető, Ágoston Andrásék pártján áll.

Szilágyi Imre

Az erdélyi települések népessége nemzetiség szerint (1931-1992). Budapest, KSH 1996. 421 p.; Recensământul din 1850. Cluj-Napoca, Editura Staff 1996. 414 p.

Két igen izgalmas kötet jelent meg a napokban a történeti statisztikával és nemzetiségstatisztikával foglalkozó kutatók számára - az egyik Budapesten, a másik Kolozsváron. Sajátságos, hogy a budapesti összeállítás Erdély községeinek román népszámlálási adatait tartalmazza, a kolozsvári pedig a történeti Erdély 1850. évi osztrák népszámlálási adatait adja közre. (További párhuzam, hogy sajnos mindkét kötet kis példányszámban jelent meg, s már most szinte beszerezhetetlen.)

A budapesti kötet a KSH jól ismert, *A történeti Magyarország népességi adatai. A népesség etnikai összetétele* című sorozatának negyedik köteteként jelent meg. Az eddigi három kötet Erdély, a Felvidék és Kárpátalja népszámlálási adatait tartalmazza 1941-gyel bezárólag, az akkori közigazgatásnak megfelelő csoportosításban és felsorolásban. A most megjelent összeállításban az 1930., 1956., 1996., 1977. és 1992. évi román népszámlálás nemzetiségi, valamint az 1992. évi népszámlálás anyanyelvi és felekezeti adatait publikálták - a statisztikai feldolgozást Katona Tamásnak, a KSH elnökének kérésére a Román Statisztikai Hivatal küldte meg, a magyar közreműködők csak a szerkesztést végezték el. Valószínűleg a kismérvű magyar közreműködésnek tulajdonítható, hogy - a levélváltás közlése mellett - a Módszertani megjegyzések című egyoldalas (!) fejezet nagyon felületesre és hiányosra sikeredett. Annál is feltűnőbb ez, mert az eddig megjelent kötetekben a szerkesztők szinte tanulmányyszerű mélységben elemezték és ismertették a módszertani problémákat. Csak arra gondolhatunk, hogy a KSH szándékosan fogta ennyire kurtára megjegyzéseit, mert nem tartotta etikusnak a szívességből kapott anyagokkal kapcsolatban bíráló, illetve annak is felfogható észrevételeit nyilvánosságra hozni. Ez a hozzáállás elfogadható, bár szerintem ezt az eljárást meg is lehetett volna magyarázni.

A kötet szakmai értékelése mellett az alábbiakban megpróbálom összefoglalni azokat a módszertani jellegzetességeket, amelyeknek ismerete, véleményem szerint, nélkülözhetetlen a kötet használatához:

A romániai község (*comună*) egészen más kategória, mint magyarországi megfelelője. Meglehetősen leegyszerűsítve: a jelenlegi településszerkezet alapjait 1950-ben rakták le, amikor a több mint 10 ezer romániai települést négyezer községgé (illetve várossá) vonták össze - ügyelve arra, hogy az így keletkezett községek lakossága és területe lehetőleg hasonló (néhány ezer fős) nagyságú legyen. Az erdélyi részen a gyakorlatban ez azt eredményezte, hogy néha ugyan az 1950 előtti községből új település lett (például Zetelaka/Zetea, Maroshévíz/Toplița [Hargita m.]), de gyakrabban előfordult, hogy több addigi önálló községet összevontak, számos esetben tíznél több helységből jött létre egy új (Nyárádszereda/Miercurea Nirajului [Maros m.], Homoródszentmárton/Mărtiniș [Hargita m.]). Hasonló bár kisebb mérvű - település-összevonások történtek a városok esetében - az ily módon létrejött város vagy község jogi személy lett. Hozzá kell tennünk, hogy a vegyes nemzetiségű területelven a „kívánatos” nemzetiségi arányok a település-összevonásoknál meghatározó tényezővé váltak. (Bonyolítja a dolgot, hogy falusát kategóriába kerültek az eredeti települések elkülöníthető részei [körülbelül a mi külterületi lakott helyünknek megfelelő településrészek] is, s ez néhol [leginkább a hegyvidékeken, például Fehér vagy Krassó-Szörény megyében] azt eredményezte, hogy egy község akár harmincnél több faluból összetevődhetett, még ha a részek lakossága 2-50 fő között mozgott is. A számok nyelvén: 1910-ben a mai Erdély területén mintegy 4100 község és város volt, ma 1100, de ezeket 5200 falu és város alkotja.)

Alapjában véve ma is ez a települési struktúra, lényeges közigazgatási átszervezések csak a magasabb szinteken történtek - a mai megyerendszert például 1968-ban alakították ki.

Az eddig elmondottakból az következik, hogy a románok által átadott és a KSH által publikált adatsorok aggregált adatok, ezért a keresett települések adatai csak más települések adataival összevontan találhatóak meg, már amennyiben tudja valaki, hogy például Atyha/Atia ma Korond/Corund község (Hargita megye) része. A Wildner Dénes által készített - egyébként igen korrekt - névmutatóból ugyanis ez nem derül ki - nyilván nem ezt adták ki neki feladatul. Ily módon legalább a névmutatóba célszerű lett volna felvenni az összes egykori magyar település román nevét, s azt, hogy ma melyik község része.

Az ismertetőből kiderül, hogy öt román népszámlálás 18 nemzetiségre vonatkozó adatsorait küldték el a román statisztikusok. Érdekes megoldás, de teljes egészében el tudom fogadni, hogy a megyei összesítő táblázatokban mindegyikük adatai szerepelnek, míg a községi táblasorokban - terjedelmi okokból - csak a román, magyar, német és cigány nemzetiségé: Célszerű lett volna, ha a régi magyar népszámlálási gyakorlatot felelevenítve lábjegyzetként - a kiugróan jelentős egyéb nemzetiség értéknél feltüntették volna legalább a nemzetiség nevét. (Például Krassóvát/Caraşova [Krassó-Szörény megye] esetében 1992-ben a 3550 lakosból az egyéb rovatba került 3206 fő, szinte teljes egészében horvát és krassován nemzetiségű.)

A nemzetiségi táblázatok adatközlésénél azonban egy sokkal nagyobb probléma adódik: a bevezetőben a sajátos román nemzetiségi kategóriakezelést még csak meg sem említik.

A román népszámlálásoknál ugyanis 1977-ben és 1992-ben - csak a fő nemzetiségeknél maradván - nemcsak román; magyar és német nemzetiségre kérdeztek, de a románra, macedorománra, székelyre, szászra és svábra is - ráadásul jórészt e kategóriákra is publikálnak adatokat. Ugyanakkor maguk a román statisztikusok (csaknem) mindig feltüntetik, hogy a román kategória tartalmazza-e az arománt és a macedorománt, a magyar a székelyt s a német a szászt és svábot. Az eltérés általában nem jelentős (Erdélyben 1603221 magyar és 702 székely; 101232 német, 1498 szász és 6284 sváb), de egyes községeknél nem elhanyagolható, így például Fény/Foieni/Fienen község 2053 lakosából 322 német, 735 pedig sváb. Különböző adatforrásokból dolgozva fennáll az eltérő adatközlés veszélye.

A szerkesztők kedves és igen hasznos ajándéka, hogy az 1992. évi községenkénti anyanyelvi és felekezeti adatokat is publikálták, közreadva a jelentősebb kategóriák adatait. A felekezeti adatoknál a közölt felekezetek kiválasztása logikus és korrekt, talán csak a - jelentéktelen számúvá fogyott - zsidók hiánya feltűnő: Célszerű lett volna azonban a módszertani bevezetőben megemlíteni, hogy az evangélikusoknál az ágostai kategória a szász egyházhoz, a presbiteriánus pedig a magyar (és szlovák) egyházhoz tartozókat takarja.

Az anyanyelvi adatoknál is csak a fő nemzetiségek (román, magyar, német, cigány) községi adatait sorolták fel, s ez azért sajnálatos, mert egy, legalább a szlovákokat, szerbhorvátokat, ukránokat, bolgárokat és cseheket felsoroló táblázat sem lett volna sokkal terjedelmesebb, miközben forrásértéke páratlan lett volna, mert Magyarországon nincs senki, aki eddig akár csak egyetlen pillantást vethetett volna az 1966-osnál frissebb, megyeinéi részletesebb anyanyelvi adatsorokra!

Szokatlan az is - bár nem nagyon kifogásolható -, hogy a táblázatokban a községek adatait a magyar név szerint sorolták fel (nem az eredeti román sorrend szerint), mert ez más román adatközlésekkel való párhuzamos feldolgozásoknál nehézséget okozhat.

Az említett -hibák és csapdák alaposabb (három-négy oldalas) módszertani fejtegetéssel elkerülhetők lettek volna - a kötet forrásértéke azonban így is felbecsülhetetlen, s nagyon biztató lehet a jövőre nézve az adatokat küldő Román Statisztikai Hivatal nyíltsága.

*

A kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem Szociológiai Tanszéke Traian Rotariu vezetésével már eddig is számos figyelemre méltó kutatást folytatott az erdélyi történelem

vonatkozásában. Az általuk kiadott kötet az 1850. évi osztrák népszámlálás történelmi Erdély községeire vonatkozó nemzetiségi, Felekezeti és egyéb adatait tartalmazza. Ehhez a kiadványhoz a KSH által 1983-ban 30 példányban megjelentetett kézirat anyagát dolgozták át a mai romániai közigazgatásnak megfelelően. A kötet jelentős értékét ez adja, ugyanis a történeti statisztikai publikációk egyik visszatérő problémája, hogy feldolgozás előtt az adatokat csaknem mindig át kell csoportosítani a mai közigazgatási állapotoknak megfelelően. A kötet végén természetesen közlik a korabeli közigazgatási beosztást, amelyet talán célszerű lett volna - legalább kódokkal - feltüntetni a táblázatoknál is. Nem túl szerencsés az sem, hogy a (korabeli) magyar névalakokat csak egy névmutatóban tüntetik fel, a táblázatokban nem.

Apró figyelmetlenség, hogy a belső borítón csak az 1983-as, számos elírást, hibát tartalmazó KSH-kézirat szerepel forrásként. A négy nyelvű (román, angol, francia, német) előszóban azonban már megemlítik, hogy az 1994-es, javított, második kiadást is felhasználták. Kissé hiányolom a magyar nyelvű előszót, annál is inkább, mivel a közreműködők között számos magyar munkatárs is található. A szándék azonban nagyon tiszteletreméltó - különösen, ha figyelembe vesszük: a szerkesztők már rögzítették a későbbi magyar népszámlálások Erdélyre vonatkozó adatait, s szeretnék azokat folyamatosan megjelentetni.

Sebők László

Pană, Virgil: Minoritățile etnice din Transilvania între anii 1918-1940. Drepturi și privilegii. Târgu Mureș, Tipomur 1995. 311 p.

Jogok és privilégiumok az alcíme Virgil Pană román történész 1995-ben megjelent könyvének, amely a romániai kisebbségek két világháború közötti helyzetét elemzi. Az alcím megadja az író szempontjait, aki csak a jogok és privilégiumok feltárását tartja szem előtt, és ha ezt figyelembe vesszük, akár megbízható munkának is tekinthetjük a román történészek középmezőnyébe tartozó szerző könyvét, aki annak ellenére, hogy a Regátban, Vâlcea megyében született, jól ismerheti az erdélyi helyzetet, hiszen egyetemi tanulmányait a szebeni történelem szakon végezte, később igazgatója volt a dicsőszentmártoni múzeumnak, majd 1992 óta a marosvásárhelyi múzeum tudományos kutatója.

Bevezetőjében Pană bevallja, hogy úgy tekint a kisebbségi kérdésre, mint a múlt örökségére, mikor az elnemzetlenítő és kolonizációs tevékenység nyomán a mai helyzet kialakult, és a román nép életterén létrejöttek a más nyelvet beszélő közösségek szigetei. Célja feltárni azt a veszélyt, amit ez a tény az egységes nemzetállam számára jelent egy olyan országban, amely az egyik legliberálisabb nemzetiségi politikát folytatta a kor Európájában. Tanulmánya hasznát abban látja, hogy tanulságul szolgálhat a jelenlegi magyar revizionizmus veszélyességének felméréséhez és leküzdéséhez. Tehát motivációja elsősorban politikai jellegű, és ezt nem is tagadja. Nézetei a jelenlegi hivatalos vagy félhivatalos, sokszor újságízü román politikát tükrözik, esetleg a múltba visszavetítve, különösen mikor azt érzékelteti, hogy alapjában véve semmi sem változott, amelynek bizonyítására Eminescut idézi: „Toate-s vechi și nouă toate” (minden régi, és minden új).

A szerző sajátos megvilágításba helyezi a román történetírás vitatható kérdéseit. Véleménye szerint még akkor is, ha elfogadjuk a bevándorlási elméletet, a román népet megilleti a „magyarok előtti első foglaló joga”(?) és a román kontinuitással a magyar imperializmus csak Szent István koronájának tanát tudta szembeállítani, ott, ahol a magyar királyok fennhatósága csak „formális” volt. Erdély fejedelmei nem ismerhették el egy olyan állam fennhatóságát, amely 1541 után nem is létezett. Virgil Pană nem tud arról, hogy

mindegyik erdélyi fejedelem célja a magyar állam integritásának visszaállítása volt, már csak azért is, mert így remélték lerázni a török igát. Abban is, hogy Erdély osztrák fennhatóság alatti (amelynek kezdetét tévesen 1711-re teszi) fejedelemség volt, a tartomány különállását látja, és nem a Habsburg birodalmi politika céljait szolgáló eszközt.

A kisebbségi kérdés nemzetközi jogi szabályozását, illetve az erre tett kísérleteket az 1878-as berlini kongresszustól követi nyomon, majd az 1919. évi kisebbségi szerződéssel és a trianoni békeszerződéssel folytatja, amelyekről megállapítja, hogy kizárólagos forrásai a kisebbségi jogoknak; s Románia maradéktalanul eleget is tett a bennük foglaltaknak. Sajátos módon értelmezi a gyulafehérvári határozatot, amelynek véleménye szerint csak az első pontja tekinthető érvényesnek, míg a kisebbségekre vonatkozó pontjai nem. Ezeket csak a kisebbségek - magyarok és németek - idézték oly sokszor, mint a kisebbségi jogok forrását, állandó zsarolásra használva fel. A román jogtudomány még nem elemezte kellőképpen a gyulafehérvári határozat pontjait, de nyilvánvaló, hogy nem jelentenek kötelezettséget a nagyromán állam számára, legfeljebb az erdélyi román berendezkedés rövid idejére, s arra is csak az egyesülést kinyilvánító királyi rendelet aláírásáig. Gyulafehérváron a népgyűlés csak az egyesülést és a nemzeti szabadságot hagyta jóvá közfelkiáltással. „Miután elhangzott ott a történelmi határozat, a kiáltások és könnyek mindent elfeledtettek. A később elhangzottakat nem hallgatta már senki.” A szöveg hibás megfogalmazásai tették lehetővé a későbbi belemagyarázásokat, amelyeknek elfogadása „új jobbágyságot” jelentett volna a román nép számára, a régi urakkal. Végleg el akarván oszlatni az esetleges illúziókat, megállapítja: „A kiegészített román állam számára semmiesek voltak a Gyulafehérváron kinyilvánított elvek, nem volt erejük, mint legfőbb valamilyen óhajoknak, esetleges javaslatoknak. Csak a kisebbségek tulajdonítottak neki más erényeket” (65. oldal). Ez lett a sorsa annak a népgyűlési határozatnak, amely alapja lehetett volna egy valóban demokratikus román államnak, de amely semmivé lett a bukaresti politikusok kezén, mert szinte bizonyos, hogy a határozat megszövegezői akkor és ott mindent őszintén gondoltak, ezt tanúsítja a Kormányzótanács tevékenysége is. Igaz, megvolt az azonnali politikai hozadékuk is: a németiség ezért egyezett bele az egyesülésbe; Románia demokratikus képének felmutatása pedig jól jött a békeszerződés tárgyalásakor.

Erdély nemzetiségi összetételének elemzésekor az 1930-as népszámlálás adatait veszi figyelembe a szerző. Összesítve Belső-Erdély lakosságának 59,9, Körös-Máramaros tartományának 59,9, a Bánátának 54,4 százaléka volt román nemzetiségű. A magyarok 24,4, a németek 9,8, a zsidók 3,2 százalékát tették ki a tágabb értelemben vett Erdély népességének. A román népszámlálás adatait összehasonlítva a mai számokkal döbbenhetünk csak rá az elmúlt 60 év változásaira, az úgynevezett „homogenizálási” politika „eredményeire”. A szerző tarthatatlannak véli a városok helyzetét a magyarság túlsúlya miatt; ez vonatkozik a nagyvállalatokra, a vasútra, a közszolgáltatási ágazatokra, a tisztviselőkre, ahol ugyancsak „tarthatatlan állapotokat” idézett elő a magyarság magas aránya. Ez magyarázza a kötelező nyelvvizsgákat és azt, hogy miért alkalmaztak regáti tisztviselőket az államigazgatásban.

A magyar politikai küzdelmeket az autonómiáért folytatott harc jellemezte, amelynek célja állam létrehozása az államban. Pană szerint a nyelvhasználat megoldása a lehető legdemokratikusabb: a román állam megengedte a kisebbségi nyelvek használatát a közigazgatásban, a bíróságokon, a cégtáblákon stb. Egyetlen szó sem esik korlátozó intézkedésekről. Ugyanez vonatkozik az iskolaügyek tárgyalására is.

A földreformmal kapcsolatban Pană azt a régi tételt igyekszik bizonyítani, hogy létszámuk arányában jutottak földhöz a román és a kisebbségi parasztok. Állításának bizonyítására Udvarhely vármegyét hozza fel példának, ahol az 1228 földhöz jutott közül 1076 magyar volt, annak jelzése nélkül, hogy a megyében, falusi környezetben csak 4,54 volt a románok aránya, és hogy bőven részesedtek a volt közbirtokossági és községi Földekből az

ortodox egyház és az állami iskolák. Külön fejezet foglalkozik a kisebbségi egyházak helyzetével, költségvetésével, azt bizonygatva, hogy jobb helyzetben voltak úgy anyagilag, mint a szolgáltatók szempontjából a román egyházaknál. A szerző megállapítása szerint nem sok jelentősége volt az ortodox egyház államvallás jellegének.

A kisebbségi sajtót a számszerű növekedés és a cenzúra teljes hiánya jellemzi - Pană szerint.

Ennyi elfogultság láttán felmerülhet a kérdés: miért kell erre a könyvre egyáltalán odafigyelni? Mert egy olyan '89 után jelentkező új irányzata a román történetírásnak, amely komoly apparátussal, látszatobjektivitással igyekszik bizonyítani régi elméleteket.

Zepeczaner Jenő

Kuszálik Péter: Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940-1989. Budapest, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet 1996. 261 p.

Kuszálik Péter közelmúltban megjelent könyve a romániai magyar sajtó ötven évének címjegyzékét tartalmazza. Amint azt a szerző is megjegyzi: ez a munka a Monoki István által összeállított bibliográfia (Monoki István: *Magyar könyvtermelés a román uralom alatt 1919-1940*. II. kötet. Hírlapok és folyóiratok. Budapest 1941. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadása.) folytatása, mind időben, mind tartalmát tekintve. Nem tartalmazza ugyan a Monoki által közölt táblázatokat, ezzel szemben közli az időszak sajtótörténeti kronológiáját, amely nagymértékben segít eligazodni a sajtót is vagy csak a sajtót érintő eseményekben. Monoki 5627 kiadvány adatait tette közzé, mely húsz év (1920-1940) anyagát tartalmazza, s ez mennyiségét tekintve messze felülmúlja Kuszálikét. Az alatt az ötven év alatt ugyanis, melyet az utóbbi munka felölel, összesen 690 sajtóterméknek számító kiadvány jelent meg. A sajtótörténetből tudjuk, hogy az erdélyi magyarság kisebbségi státusának első két évtizedében számtalan tiszavirág-életű kiadvány is napvilágot látott. Ám ha mindezeket nem számítjuk, ennek az időszaknak a mennyiségi fölénye akkor is sokatmondó a Kuszálik által kutatott ötven (1940-1989) évhez viszonyítva. Ebben az időszakban volt öt olyan év, mely legalábbis Észak-Erdélyben az ottani inagyar sajtó kevésbé cenzúrázott időszakának számít. Észak-Erdélyben 202, míg Dél-Erdélyben 55 kiadványt regisztrál a könyv 1940-1945 között. A többi 433 kiadvány 1945-1989 között jelent meg, s világosan mutatja, hogy a diktatúra milyen keményen „rátenyerelt” a sajtóra, főként a kisebbségi sajtóra.

Bár látszólag egyszerűnek tűnik az utóbbi ötven év sajtójának felleltározása, Kuszálik hatalmas munkára vállalkozott, és ezt alaposan el is végezte.

A szerző tizenöt könyvtár és levéltár anyagát nézte át, és még így is maradt hatvan olyan kiadvány, melyre a könyvben csak utalás történik, „nem láttam” megjegyzéssel, mivel a közgyűjteményekből hiányzik. A könyvtárak újságkollekciói ugyanis hiányosak. A könyvben 129 esetben található a „hiányos” megjegyzés, s ez nagyon nagy szűn. E ténnyel kapcsolatban újra fel kell vetni a kötelező példányok kérdését, melyet annyiszor emlegetünk, s főleg az utóbbi időben nagyon elhanyagoltak. Ugyanakkor a könyv javára vált volna, ha a szerző kissé több időt szán a kutatómunkára, és átnézi az 1879-ben alapított Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) könyvtárát is. Még ha a látszat azt sugallja is, hogy Székelyudvarhelyen és Csíkszeredában „minden megtalálható”, ennek ellentmond az a tény, hogy Sepsiszentgyörgyön sok olyan sajtóterméket is őriznek, mely a könyvben „hiányos” jelzővel szerepel. Az adatok kiegészítése céljából talán jó lett volna ebből a forrásból is meríteni, hiszen itt megvan a *Székely Újság* (Kézdivásárhely 1904-1944), a *Székelység* (Székelyudvarhely 1931-1944), a *Buletinul Oficial al Jud. Treiscaune*, Háromszék vármegye hivatalos lapja (Sepsiszentgyörgy 1946-1949), az *Új sepsiszentgyörgyi református*

egyházközség tagjainak szóló kiadvány (Sepsiszentgyörgy 1933-1948), az *Új Székely Nép* (indult 1946-ban), a *Szabadság* (Székelyudvarhely 1944-1951), a *Székely Szó* (Marosvásárhely 1941-1944), a *Hétfői Székely Nép* (Sepsiszentgyörgy 1942-1944), a *Hargita* (Székelyudvarhely 1941-1944), a *Csiki Néplap* (Csíkszereda 1931-1944), a *Csiki Lapok* (Csíkszereda 22-56. évfolyam, 1910-1944), a *Dolgozók Szava* (Sepsiszentgyörgy 1944), amely 1945. február 19-től *Szabadságra* változtatja a nevét, a *Parókia* (Szentgerlice 1941-1942), a *Népi Egység* (Brassó, Sepsiszentgyörgy 1944-1948). A sepsiszentgyörgyi múzeum könyvtárában található a Kuszálik címjegyzékéből teljes egészében kimaradt *Sepsiszentgyörgyi Egyházi Tudósító*. Felelős szerkesztő és kiadó: Szilveszter Sándor plébános. Nyomtatta: Jókai Könyvnyomda Részvénytársaság, Sepsiszentgyörgy, Lenin utca 4. A múzeum tulajdonában van: 1. sz. 1945. karácsony; 3. sz. 1946. húsvét; 4. sz. 1946. pünkösöd; négy-, nyolc-, illetve hatoldalal számok. Úgy látszik, annak idején a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárát Monoki is elkerülte, hiszen munkájában nem említi a *Kiállítási Híradó* című alkalmi kiadványt, amely 1933-ban jelent meg Sepsiszentgyörgyön, és három száma (1., 2., 3.) megtalálható a könyvtár gyűjteményében. (A sepsiszentgyörgyi múzeum könyvtárából származó információk Zágoni Jenő gyűjtéséből származnak.)

Sajtótörténeti érdekességnek számít az a lap, amelyről a *Jelen* 1990. május 5-i száma tesz említést. A *Jövő* című lap (Arad 1945-1950) megjelenésének harmincadik évfordulóján tartott ünnepségre satirikus emléklapot jelentettek meg, mindössze húsz példányban. A cikk szerint az ötletet a főszerkesztő (valószínűleg Péterfi Rozália) is „lelkesen támogatta”. Az ünnepség után - az akkori idők jó szokása szerint - ebből nagy botrány lett. A hivatalos ukáz szerint a lap példányait el kellett volna égetni, azonban úgy látszik, a szerkesztők számítottak az utókor érdeklődésére, és néhány példányt megmentettek. Zavaró, hogy a fotókópián *Firkás-lap*, míg a cikk szövegében *Firkász-lap* szerepel. (Lásd Kilin Sándor: *Egy különös paradoxon: Jelen múltja a Jövő*. Alcím: *Utólagos morfondírozás egy elkobzott „újság” kapcsán*.)

Ugyancsak a *Jelen* egyik írása tudósít arról, hogy a *Vörös Lobogó* (Arad 1950-1989) egyik főszerkesztőjét, Kolozsvári Tibort az 1956-os események kapcsán meghurcolták. (Lásd Balaj Anna: *Keltett egy bűnbak. Jelen* 1990. május 3-i szám.) Kuszálik könyvéből Kolozsvári Tibor neve hiányzik. Szintén kiegészítésképpen megemlítjük, hogy a *Magyar Újság* (379. tétel) (Kolozsvár 1933-1944) 1942-ben (lehet, hogy más évben is) *Naptárt* jelentetett meg. (Kiadta a Lapkiadó Részvénytársaság, Kolozsvár; F(elelős) K(iadó): Jeney László igazgató.)

Tisztázásra szorulnak a *Kiáltó Szó* című erdélyi szamizdatra vonatkozó adatok is. Míg Balázs Sándor két megjelent példányát említi, addig Molnár János egyetlen megjelent példányról tud. Valójában két számát adták ki Budapesten. Az első: *Kiáltó Szó* 88/1. Alcíme: *Erdélyi Magyar Szemle*. (A borítóra még ráírták, hogy „belső használatra”). A második szám: *Kiáltó Szó* 89/1. Alcíme: *Erdélyi Magyar Kisebbségi Szemle*. (A borítóra rá van írva, hogy „Erdélyben készült szamizdat”). A kiadvány más adatot nem tartalmaz. (Lásd még *Hitel* 1989/1.)

Sok esetben - a szerző is utal rá - nagyon nehéz eldönteni, hogy sajtókiadvánnyal vagy könyvvel van-e dolgunk. Ilyen határeset szerintünk a Kriterion által minden évben megjelentetett könyvjegyzék *Catalog* (Editura Kriterion) címmel 1970 és 1989 között. Ebben a magyar nyelvű kiadványok adatait magyarul írták. Csak egy példa az 1983-as *Catalog*ból: „Beke György: *Boltívek teherbírása* (Însemnări din Maramureş si Satu Mare). *Barangolások Máramaros és Szatmár megyében*. Kiadói ívek száma 20, 48; példányszám 25000; 408 oldal; ára füzve 17, kötve 21,50 lej.”

A könyv gazdag bibliográfiát tartalmaz *Forrásmunkák* (Fölhasznált és ajánlott szakirodalom) címmel. E felsorolást szeretnénk kiegészíteni olyan anyagokkal, melyek nélkülözhetetlenek a kutatók számára. Nem maradhat említetlenül az elmúlt ötven év élő tanújának, Beke Györgynek a neve, aki nemcsak jelenlétével hanem írásaival is

nagymértékben gazdagította a romániai magyar sajtót. Itt csak néhány adattal szeretném pótolni a hiányt. A *Jel-Kép* című lap 1990/4. számában (83-95. oldal) jelent meg *A nemzet hűségén* című tanulmánya, a *Magyar újságírás Brassóban 1945-ben* alcímmel. Beke György elkészítette a *Népi Egység* (1944-1948) teljes annotált bibliográfiáját. Sajnos ez a közel ezeroldalas mű még nem talált kiadóra. (Lásd Varga Imre: *Kisebbségből kisebbségbe*. Életünk Könyvek 1995. 64. oldal.) Beke György másik, sajtótörténeti szempontból figyelemre méltó esszéje, a *Kisebbségi magyarsajtó a Kárpát-medencében* című, szintén a *Jel-Képben* (1991/1-2 sz.) jelent meg.

Sajtótörténeti vonatkozásokat tartalmaz Bodor Pál *A hisztéria szükségállapota*, (Szabad-Tér Kiadó, Budapest 1990.) című könyve. A *Magyar Kisebbség* (1922-1942) monográfiáját adta közre Balázs Sándor *Lugosi Üzenet* című könyvében. (A Szatmárnémeti Kölcsey Kör kiadása, 1995.) Az Echinox keletkezéséről vall Ágoston Vilmos Martos Gábor *Marsallbot a hátizsákban* című interjúkötetében (Erdélyi Híradó Könyv és Lapkiadó, Kolozsvár 1994). Még számos munkát lehetne említeni, mely a romániai magyar sajtó elmúlt ötven évéről szól.

Végezetül úgy gondolom, Kuszálík Péterrel lehet vitatkozni (például amikor az Agitátor Zsebkönyveit sajtókiadványként kezeli; ugyanakkor kimarad a címjegyzékből a sepsiszentgyörgyi múzeum évkönyve, az *Aluta* [1969-1987], amelynek tizennyolc kötete számtalan régészeti, művelődéstörténeti, néprajzi és nem utolsósorban sajtótörténeti stb. tanulmányt tartalmaz), lehet vele egyet nem érteni, lehet kiegészíteni, de el kell ismerni, hogy sajtótörténeti bibliográfiája alapos kutatómunka eredménye, hiánypótló és nélkülözhetetlen dokumentuma a romániai magyar sajtótörténetnek.

Spaller Árpád